

BOSHLANG‘ICH TA‘LIM YO‘NALISHI TALABALARIGA SINTAKSIS HAQIDA MA‘LUMOT BERISH METODIKASI

Ilmira Ikramovna Sobirova

UrDU pedagogika fakulteti stajor-o‘qituvchisi

Aziza Alimbay qizi Qazaqbayeva

Donaxon Toxirovna Ibragimova

UrDU pedagogika fakulteti sirtqi ta‘lim yo‘nalishi talabalari

ANNOTATSIYA

Sintaktik sath, sintaktik birlik, so‘z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi, sintaktik munosabat, sintaktik aloqa, grammatik aloqa, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, boshqaruv aloqasi, moslashuv aloqasi, bitishuv aloqasi bo‘yicha ilmiy bilimlar beriladi.

Kalit so‘zlar: atributiv, obyektiv, relyativ, so‘z birikmasi, hokim (bosh) so‘z, tobe (ergash) so‘z, otli birikma, fe‘lli birikma, aniqlovchili birikma, to‘ldiruvchili birikma, holli birikma, sintaktik sath.

АННОТАЦИЯ

Даны научные знания синтаксического уровня, синтаксической единицы, синтаксиса словарного запаса, синтаксиса предложения, синтаксиса текста, синтаксического отношения, синтаксической связи, грамматической связи, равноправной связи, подчиненной связи, управляющей связи, адаптивной связи, примыкающей связи.

Ключевые слова: атрибутивное, объективное, релятивистское, словосочетание, губернаторское (главное) слово, подчиненное (наречное) слово, существительное, глагольное соединение, определяющее соединение, дополнение, падежное соединение, синтаксический уровень.

ABSTRACT

Scientific knowledge is given in syntactic line, syntactic unit, vocabulary syntax, sentence syntax, text syntax, syntactic relation, syntactic communication, grammatical connection, equal connection, subordinate connection, control connection, matching connection, transaction connection.

Keywords: attributive, objective, relative, vocabulary, Governor (Head) word, tobe (follow) word, noun compound, verb compound, determinative compound, complement compound, holli compound, syntactic line.

Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi barcha talabalariga tilshunoslikning bir bo‘limi sintaksis haqida quyidagicha ma‘lumotlar berishimiz mumkin. Sintaksis – lotincha so‘z bo‘lib, tuzilish, qurilish ma‘nolarini anglatadi. U fan sifatida so‘zlarning bir qatorga tizilishi natijasida hosil bo‘lgan qurilmalarni o‘rganuvchi ta‘limotga nisbatan ishlatiladi. Sintaksis grammatikaning teng huquqli bir qismidir. U tilning ierarxik sintaksisda eng yuqori bosqich hisoblanadi. Til bilimlari fonetika bilan boshlanib, sintaksis ta‘lumoti bilan yakunlanadi. Sintaksis bilan bog‘liq bo‘lgan bir qator atamalarga quyidagicha ta‘rif berish mumkin:

Sintaktik aloqa – sintaktik konstruksiyani tashkil etgan elementlarning

birikish Sintaktik konstruktsiya – so‘zlarning ma’no va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo‘lgan qurilma: saxiy kuz, go‘zal bahor...

Sintaktik konstruktsiyaning tashkil qilinishida elementlarni bog‘lovchi vositalar: intonatsiya, ko‘makchilar, kelishiklar va egalik qo‘shimchalaridir.

Sintaktik hodisa – sintaktik birliklarni o‘zaro birikish jarayoni.

Sintaktik munosabat - sintaktik aloqa bilan sinonim tarzda qo‘llanuvchi atama.

Sintaksisning tekshiruv obyekti keng. Shunga ko‘ra hozirgi o‘zbek adabiy tilida: 1) So‘z birikmasi sintaksisi; 2) gap sintaksisi; 3) matn sintaksisi ajratiladi.

Ana shulardan kelib chiqib aytish mumkinki, sintaksisni tekshiruv obyekti so‘z birikmasi, gap, gap bo‘laklari, gap turlari yaxlit tugallangan matn ko‘rinishlari hisoblanadi. Umuman, sintaksisni tekshiruv obyekti sintaktik qurilmalardir. Sintaktik konstruktsiyalar tuzilishiga ko‘ra bir so‘zli, ikki so‘zli, ko‘p so‘zli sintaksik konstruktsiyalarga bo‘linadi. Bir so‘zli sintaktik konstruktsiya deyilganda, faqat birgina so‘zdan iborat bo‘lgan atov gap tipidagi qurilmalar tushuniladi. Masalan: Bahor. Atrof ko‘m-ko‘k maysalar bilan qoplangan.

Ikki so‘zli sintaktik konstruktsiya faqat ikki mustaqil ma’noli so‘zning birikishidan tashkil topadi: Lolaning kitobi, go‘zal diyor, Oygul bilan Baxtiyor.

Ko‘p so‘zli sintaktik konstruktsiyalar uch yoki undan ortiq mustaqil ma’noli so‘zlardan tashkil topadi:

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ilg‘orlarining yig‘ilishi.

Kecha men Toshkentdan poyezdda keldim.

Sintaksis tilshunoslikning barcha sohalari bilan o‘zaro aloqador bo‘ladi. Fonetikada nutq tovushlari; leksikologiyada so‘z ma’nolari; morfologiyada so‘z shakllari va turkumlari o‘rganilar ekan, ularning asosiy vazifasi va ma’nosi sintaksik konstruktsiyada to‘la yuzaga chiqadi. Sintaksik konstruktsiyalar esa sintaksisning asosiy tekshiruv obyekti bo‘lib boshqa sohalari bilan aloqasini vujudga keltiradi.

Sintaksis grammatikaning bir qismi bo‘lib, gap qurilishi haqidagi ta’limotdir. Gap va uning logik-grammatik tiplari sintaksisning o‘rganish obyekti. So‘z birikmalari va gap bo‘laklari gap qurilishining tarkibiy qismini tashkil qiladi. Gapda so‘zlarning o‘zaro sintaktik aloqaga kirish usullari sintaksisning «so‘z birikmasi» bahsining obyekti hisoblanadi.

Sintaksis grammatikaning ikkinchi qismi – morfologiya bilan uzviy bog‘liqdir. Morfologiya va sintaksis bir-birini to‘ldiradi. Sintaktik kategoriyalar ko‘pincha morfologiya bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Masalan, sodda gaplarda paradigmasi morfologik kategoriyalar asosida bayon qilinadi. Ba’zi til hodisalari (kelishiklar, yordamchi so‘zlar) ham morfologiyada, ham sintaksisda o‘rganiladi.

Gapda so‘zlarning o‘zaro aloqaga kirish usullari.

So‘zlar o‘zaro tenglashish, munosabatdorlashish, ergashish, moslashish orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Tenglashishda sintaktik jihatdan teng, biri ikkinchisiga bo‘ysunmaydigan so‘zlar sanash ohangi yoki teng bog‘lovchilar yordamida sintaktik aloqaga kirishadi. Bunda ochiq yoki yopiq qator hosil bo‘ladi:

Zulfiya va Feruza birga dars tayyorlashdi. (Yopiq qator)

Zulfiya, Feruza, Nazira, Dinoralar birga dars tayyorlashdi. (Ochiq qator)

Ergashishda biri hokim, biri tobe bo‘laklar sintaktik aloqaga kirishadi: beshta daftar, vazifani bajarmoq.

Munosabatdorlashish (koordinatsiya)da biri ikkinchisini taqozo qiladigan soʻzlar sintaktik aloqaga kirishadi. Bunda biri ikkinchisiga hokim, biri ikkinchisiga tobe: Salimaning daftari. Bu tip konstruksiyalarda birinchi komponentning belgisiz kelishi ham mumkin: institut kutubxonasi.

Moslashishda ega va kesim formasiga koʻra, yaʼni shaxs-sonda molashadi: Men oʻqidim. Siz keldingiz. Uchinchi shaxsda son jihatidan doimo moslashish shart emas. Qiyoslang: Ular keldilar, ular keldi.

Soʻzlarning oʻzaro sintaktik aloqasi predikativ hamda nopredikativ bogʻlanish hosil qiladi. Moslashish predikativ bogʻlanish, tenglashish, ergashish, munosabatdorlashish, nopredikativ bogʻlanish hosil qiladi.

Gapda soʻzlar, umuman olganda, oʻzaro ikki xil sintaktik aloqa yordamida bogʻlanadi:

1.Teng aloqa.

2.Tobe aloqa.

Teng aloqa yordamida oʻzaro birikkan soʻzlar semantik-grammatik jihatidan mustaqil boʻladi, biri ikkinchisiga tobe boʻlmaydi, formal jihatdan bir xilda shakllanadi. Bunday aloqani yuzaga chiqaruvchi soʻzlar gapda bir xil sitaktik vazifani bajaradi, bir xil soʻz turkumidan ifodalanadi. Teng aloqa yordamida uyushiq boʻlaklar hosil boʻladi.

Gapda teng aloqaga kirgan soʻzlar oʻrni almashtirilganda ham grammatik holatga putur etmaydi.

Bu tipdagi soʻzlar bir grammatik aloqani yuzaga chiqaruvchi soʻzlar-komponentlar oʻzaro teng bogʻlovchilar (Tohir va Zuhra, olma va anor kabi), tenglik intonatsiyasi (Muhayyo, Surayyo, Raʼno, MuqaddaC) shuningdek, har ikkala usulning birga qoʻllanishi bilan (ishchi, dehqon va intelligent) bogʻlanadilar.

Soʻzlarning teng aloqasi teng bogʻlovchi vazifasida keluvchi ayrim yuklamalar yordamida ham hosil qilinishi mumkin. Masalan: Ona-yu bola-gul-u lola.

Demak, ikki va undan ortiq mustaqil soʻzlarning grammatik-semantik jihatdan teng munosabatga kiruvchi teng aloqa deb aytiladi. Bunday aloqani yuzaga chiqaruvchi soʻzlar alohida olinganda ham, gap doirasida ham mustaqil tushunchani anglatadi.

Soʻzlarning tobe aloqaga kiruvchi bir soʻzning ikkinchi bir soʻzga semantik va grammatik jihatdan ergashib, hokim-tobelik munosabatni hrsil qilinishi natijasida yuzaga keladi.

Tobe aloqa yordamida soʻz birikmasi hamda gap hosil qilinadi. tobe aloqa orqali birikkan soʻzlardan-komponentlardan biri hokim (bosh soʻz), ikkinchi tobe (ergash soʻz) boʻladi.

Hokim tobelik qoʻshilmasining xarakteridan, boshqaruvchi soʻzning semantik hamda soʻz formasi va soʻz tartibidagi almashinib turadi. Tobe aloqada soʻzning maʼnosini aniqlaydi, konkretlashtiradi, toʻldiradi, izohlaydi, unga qoʻshimcha maʼno beradi. Masalan: Quvaning anori (hokim komponent – anor), kitob oʻqimoq (hokim soʻz – oʻqimoq), qizil olma (hokim soʻz - olma), yaxshi gapirmoq (hokim soʻz - gapirmoq) soʻz birikmalarida hokim komponentlarining maʼnolari oʻrniga xoslik, obʼektli, attributiv va relyativ belgilash jihatdan aniqlangan, konkretlashtirilgan, toʻldirilgan.

Hokim tobelikni belgilashda komponentlarning faqat ichki maʼno tomoni asos qilib olinmaydi. Aks holda Navoiy gʻazali (gʻazal Navoiyniki), kolxozchining qizi (qiz kolxozchiga qarashli), daraxtning bargi (barg daraxtniki) kabi birikmalarda aniqlovchi komponent hokim, aniqlanuvchi komponent tobe hisoblangan boʻlar edi. Holbuki, grammatika til faktlarini oʻrganayotganda, uning formasini, grammatik maʼnosini hisobga oladi. SHuning uchun ham

yuqoridagi birikmalarda mantiqan hokim bo‘lak aniqlovchi komponentlar hisoblansa-da, grammatik jihatdan hokim bo‘lak aniqlanuvchi komponentlardir.

So‘roq hokim bo‘lakdan tobe bo‘lakka beriladi:

Katta maydon – qanday maydon? Qorni kuramoq – nimani kuramoq? Odobli bola – qanday bola?

Tobe komponentlarning ergashtiruvchi vositalar (kelishik qo‘shimchalari, ko‘makchilar) bilan kelishi ham hokim so‘zning talabi bilan bo‘ladi: Baxtga erishmoq, ozodlik uchun kurashmoq, sizni ko‘rmoq, telefon orqali gaplashmoq kabi. Komponentlar ichki ma‘no yaqinligi tufayli munosabatga kirishganda, hokim-tobelikni ko‘rsatuvchi formal belgilar bo‘lmaydi. Bu vaqtda so‘z birikmasining hokim va tobe komponentini shu birikmaning umumiy semantikasidan bilib olish mumkin. Masalan: qiziqarli kitob narsaga oid (tobe hokim), tez yurmoq-belgi harakatga oid (tobe-hokim). Hokim tobelikni aniqlashda so‘z tartibi ham katta rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida hokim komponent ko‘pincha tobe komponentdan so‘ng joylashadi: Alisherning asari, chiroyli shahar, Vatanni sevmoq, yaxshi o‘qimoq.

Ba‘zan poetik nutqda ma‘lum bir stilistik maqsad bilan komponentlar o‘rnini almashtirib qo‘llash hollari uchraydi: Vatanim mening, kutarman oshiqu zorimni (hokim-tobe) kabi. SHunday hollar ham bo‘ladiki, so‘z tartibining o‘zgarishi bilan so‘z birikmasi gapga aylanadi: beg‘ubor osmon – (so‘z birikmasi), osmon beg‘ubor – (gap), toza havo – (so‘z birikmasi), havo toza – (gap). SHuni ham aytish kerakki, gapdagi ayni bir so‘z boshqa bir so‘z uchun hokim, yana boshqasi uchun tobe bo‘lib ham kelishi mumkin: «SHoir xalq baxtini kuylaydi» gapida «baxtini» so‘zi «xalq baxtini» birikmasida hokim, «baxtini kuylaydi» birikmasida esa tobe komponent vazifasini bajaradi.

Tobe aloqa uch xil sintaktik aloqa usulini o‘zida mujassamlashtiradi:

1.Moslashuv. Bunday bog‘lanishda, asosan, ot bilan ot yoki olmosh bilan ot munosabatga kirishadi. Qaratqich bilan qaralmish moslashuv yo‘li bilan birikkan birikmani hosil qiladi. Ular shaxs va sonda bir-biri bilan muvofiqlashadi: Mening daftarim, Karimning kitobi, bizning maqsadimiz kabi. Bu tipdagi bog‘lanish usuli nashr qilingan qo‘llanmalarda munosabatdordlashish(koordinatsiya) nomi bilan ham atalmoqda. Moslashuv aloqasi ega va kesim o‘rtasida ham yuzaga chiqib, uning yordamida gap hosil qilishi mumkin: Biz tinchlik istaymiz. Bu gapda ega vazifasidagi «Biz» so‘zi kesim vazifasida keluvchi «istaymiz» so‘zi bilan shaxs va sonda moslashgan.

2.Boshqaruv. Bu aloqada hokim bo‘lak tobe bo‘lakning ma‘lum formada kelishini talab qiladi. Bunday bog‘lanish ham semantik, ham grammatik jihatdan yuzaga chiqadi. Boshqaruv aloqasida tobe komponent biror kelishik affiksini olgan holda yoki ko‘makchi bilan birga keladi. SHunga ko‘ra boshqaruv aloqasini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin:

a) kelishikli boshqaruv;

Ish ustasidan qo‘rqadi. (maqol).

b) ko‘makchili boshqaruv:

Sut bilan kirgan jon bilan chiqadi. (maqol).

3.Bitishuv. Bunday bog‘lanishda ikki mustaqil so‘z o‘zaro hech qanday formal belgilersiz munosabatga kirishadi. Bunda hokim o‘z formasini o‘zgartirsa ham, tobe so‘z o‘zgartirmaydi. Bitishuv aloqasida komponentlarning hokim yoki tobeligi ma‘nosi, tartibi hamda intonatsiya yordamida aniqlanadi: uchqur ot, tez yugurmoq, o‘qigan bola.

So‘z birikmasining tiplari:

Soʻz birikmalari klasifikatsiya qilinganda, hokim komponentining morfologik tabiati, tobe komponentining esa sintaktik vazifasi eʼtiborga olinadi.

Soʻz birikmalari hokim komponentining morfologik tabiatiga koʻra quyidagilarga boʻlinadi:

1. Oʻtli soʻz birikmalari. Bunday soʻz biror birikmalarning hokim komponenti vazifasida quyidagi soʻz turkumiga oid soʻzlar kelish mumkin:

- a) ot: institut binosi, aʼlochi student
- b) olmosh: bolalarning har biri
- d) sifat : mehnatda ilgʻor
- e) sifatdosh: musobaqada gʻolib chiqqanlar
- f) son : qizlarning ikkitasi

Oʻtli soʻz birikmalari tarkibidagi hokim va tobe soʻzlarining material oʻrniga koʻra quyidagicha gruppalanadi:

- a) ot bilan ot: daraxtning bargi: oltin soat:
- b) sifat bilan ot: shoʻx bola, shirin olma.
- d) sifatdosh bilan ot: haydalgan er, terilgan paxta., oqarsuv
- e) son bilan ot: besh baho, olti million tonna paxta.
- f) olmosh bilan ot: shu kitob, oʻsha shahar.
- h) ravish bilan ot: koʻp odam, oz gap.
- i) mimema bilan ot: gʻuv-gʻuv pashsha, shildir-shildir suv, piq-piq yigʻi.
- j) sifatdosh bilan olmosh: beradigan hech narsasi.
- z) ot bilan sifat: oʻqishda ilgʻor, ishda ham dongdor.
- k) ot bilan sifatdosh: mehnatda oʻrnak koʻrsatganlar.
- l) ot bilan sifat : mehnatda fidokor...

2. Feʼlli soʻz birikmalar.

Bunday soʻz birikmalar material jihatidan quyidagicha tuziladi:

- a) ot bilan feʼl: xat yozmoq, Karim bilan kelmoq.
- b) ravish bilan feʼl: tez yurmoq, koʻp oʻqimoq.
- d) son bilan feʼl: beshta olmoq, ikkiga koʻpaytirmoq.
- e) olmosh bilan feʼl: seni kutmoq, undan soʻramoq.
- f) harakat nomi bilan feʼl: oʻqishga bormoq.
- h) ravishdosh bilan feʼl : kulib gapirmoq, koʻrgani kelmoq.
- i) ot bilan ravishdosh: daryo kechgali
- j) mimema-feʼl: taqa-taq toʻxtamoq, shov-shuvni bosmoq.

3. Ravishli soʻz birikmalari.

Bunday soʻz birikmalarida hokim boʻlak vazifasida ravish turkumidagi soʻzlar keladi: oʻtloqda bedana koʻp, dangasada bahona koʻp. (Maqol)

4. Modal soʻzli soʻz birikmasi.

Bu tipdagi birikmalarni hokim komponenti oʻrnida modal soʻzlar keladi:

Oʻzingda yoʻq olamda yoʻq.

Birikmalar tobe komponentining sintaktik tabiatiga koʻra quyidagicha gruppalanadi:

1. Toʻldiruvchili soʻz birikmalari:

Oyni etak bilan yopib boʻlmas. Aql-aqldan quvvat oladi. (maqol)

2. Aniqlovchili so‘z birikmalari: Toza qalbdagi dog‘ bo‘lmas. Ahmoqning katta kichigi bo‘lmaydi. (maqol)

3. Izohlovchili so‘z birikmasi:

Direktor Saidvaliev praktikant – talabalar bilan suhbat o‘tkazadi. Yaqinda shoir Hamza xotirasiga bag‘ishlangan adabiy kecha o‘tkazildi.

4. Holli so‘z birikmalari: Oz so‘zla, ko‘p tingla (maqol).

So‘z birikmalarining tuzilishi ko‘ra turlari.

So‘z birikmasi tarkibi jihatidan oddiy (sodda) va murakkab bo‘ladi: oddiy so‘z birikmasi faqat ikki mustaqil so‘zdan tashkil topadi: oltin soat, tez gapirmoq, institut binosi, shoir Muqimiy, o‘sha qiz

Murakkab so‘z birikmasida so‘zlarning birortasi yoki har ikkilasi ham kengayadi: shirin so‘zli yigit, oq ko‘ylakli qiz, bir yoz ellik so‘mlik mato, ikki kilogramli tosh, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ilg‘orlarining yig‘ilishi kabilar.

Predikativ Harakterdagi qurilmalar ham murakkab so‘z birikmalarining bir komponenti vazifasini bajaradi. Ra‘no o‘qigan kitob hammamizni qiziqtiradi. Sochi uzun, ko‘zlari qop-qora Hafizani ko‘rganda Umid o‘zini yo‘qotib qo‘yar edi.

So‘z birikmasini tahlil qilish tartibi:

1. Sintaktik aloqa turiga ko‘ra teng yoki tobe aloqa.
2. Tobe aloqa turiga ko‘ra moslashuvli, bitishuvli, boshqaruvli.
3. Sintaktik aloqaning yuzaga chiqaruvchi vositalarga ko‘ra: so‘z shakli (qo‘shimchalar, ko‘makchilar), so‘z tartibi, intonatsiya .
4. Hokim so‘zning morfologik tabiatiga ko‘ra.
5. Tobe so‘zning sintaktik vazifasiga ko‘ra.
6. Semantik munosabat turi.
7. Tuzilishiga ko‘ra turi.

Biz talabalarni bilimlarini sinash maqsadida quyidagi savollar orqali bilimlarini sinab ko‘rishimiz mumkin.

So‘z birikmasining turlarini sanab bering.

1. Bosh va ergash so‘zlarga ta‘rif bering.
2. Aniqlovchili birikmaning xususiyatlari.
3. To‘ldiruvchili birikmani tushuntiring.
4. Holli birikmaga misollar keltiring.
5. Gap deb nimaga aytiladi?
6. Predikativlik nima?
7. Gapning asosiy logik-grammatik belgilarini aytinig.
8. Sodda gap xususiyatlari.
9. Gapning tugalangan ohang bilan aytilishini tushuntiring.
10. Gapda fikr nisbiy tugallanishi zarurmi?
11. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlariga misollar keltiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli farmoni// (Qonunchilik

ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022-y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022-y., 06/22/113/0330-son)

2.Hamroyev M., Muhamedova D., Shodmonqulova D., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh. Ona tili.- Toshkent, 2007.

3.Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy

4. O'zbek tili.- Toshkent: «O'zbekiston», 1992.

5.O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli / A. Madvaliev tahriri ostida. – Toshkent: O'zb. mil. ens., 2006-2008.

6.G'ulomova X., Boqiyeva H. O'quvchilar lug'atini boyitish// Boshlang'ich ta'lim, 2011, 10-son, 10-11-betlar.

7.Internet ma'lumotlari: www.ziyonet.uz

https://www.google.com/search?q=lug+at+birliklarning+qo%27llanilishi&rlz=1C1GGRV_enUZ794UZ794&oq=lug%60at+birlik&aqs=chrome.2.69i57j3312.10150j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8